

Лілія Рябовол – доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна.

Коло наукових інтересів: теорія та методика навчання предметів громадянської та історичної освітньої галузі; активні методики і технології навчання шкільної громадянської освіти; проблемне навчання.

 lryabovol8@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-3558-2103>

УДК 37.026.

<https://doi.org/10.32405/2411-1317-2024-3-199-206>

ШКІЛЬНА ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЧИННИК УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ

Анотація. Шкільну громадянську освіту репрезентовано як систему у сукупності таких компонентів: педагогічно адаптовані наукові знання про демократію, громадянське суспільство, правову державу, права, свободи та обов'язки людини і громадянина; вміння і досвід брати активну, свідому й відповідальну участь в житті суспільства і держави; громадянські цінності / цінності демократії та сприйняття їх учнями як особистих ціннісних орієнтирів. Встановлено, що концептуально та змістовно громадянська освіта дає змогу задовольнити потребу українського суспільства в імплементації європейських цінностей, а також надати відповіді на глобальні виклики і загрози, які постали перед Україною у зв'язку з повномасштабною збройною агресією РФ, зокрема щодо забезпечення стійкості під час війни та повоєнного відновлення України як суверенної, незалежної і демократичної держави. На основі західної / європейської моделі (citizenship education) запропоновано узагальнену модель навчання громадянської освіти на рівні базової середньої освіти, у рамках якої: метою навчання є розвиток громадянських якостей особистості, громадянських та соціальних компетентностей; змістом – сукупність громадянських знань, умінь, цінностей та ставлень, інтегрованих у зміст навчальних предметів громадянської та історичної освітньої галузі (історії та основ правознавства) з реалізацією міжпредметних зв'язків з іншими освітніми галузями, зокрема мовно-літературною; передбачено застосування інтерактивних та інформаційно-комунікативних технологій, проблемного навчання, проектної діяльності, пріоритет надається практичним заняттям. Акцентовано на створення демократичного шкільного середовища як компонента моделі та відповідної організаційно-педагогічної умови ефективною шкільної громадянської освіти.

Ключові слова: базова середня освіта; громадянська та історична освітня галузь; історія; основи правознавства; модель навчання; інтерактивні технології; проектна діяльність; проблемне навчання.

Постановка проблеми. Однією з умов існування та процвітання України є загальне усвідомлення громадянами своєї національної та громадянської ідентичності як одного з основних еле-

ментів формування здатності держави протистояти внутрішнім і зовнішнім безпековим загрозам (Стратегія утвердження, 2023). Поряд з національно-патріотичним та військово-патріотичним вихованням, складовою частиною державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є громадянська освіта, якою мають охоплюватися всі види (формальна, неформальна, інформальна) та всі рівні освіти і всі вікові групи громадян (Про основні засади, 2022, ч. 1 ст. 8, ч. 3 ст. 11). Особливу роль наразі відіграє навчання у закладах загальної середньої освіти, що сприяє формуванню світогляду особистості, розвитку свідомості, зокрема національно-патріотичної, передусім шляхом сприйняття певних суспільно-державних / національних цінностей (державні символи, історична пам'ять, українська мова, народні традиції), цінностей демократії, насамперед щодо захисту прав людини і громадянина, критичного мислення, взаємоповаги, відкритого спілкування та ефективної співпраці.

Аналіз останніх досліджень. Громадянську освіту (ГО) позначають як педагогічний / освітній феномен (Ремех & Пометун, 2021, с. 4–5). З огляду на її значення для розвитку суспільства, зокрема громадянського, її держави як правової та соціальної, а також, враховуючи обумовленість розвитку самої громадянської освіти станом суспільства, ступенем його демократичності, на нашу думку, ГО є не суто педагогічним, а суспільно-педагогічним феноменом. Погоджуємось із тим, що поняття і явище ГО лежить у площині багатьох сфер – політичної, соціальної, філософської тощо (Овчарук, 2021, с. 181). Власне тому ця проблематика є у колі наукових інтересів фахівців не лише безпосередньо з педагогіки, але й інших галузей знань. Так для розкриття теми нашої статті важливими є висновки, зроблені у дослідженні ГО з позицій політології як передумови європейської інтеграції України, а саме: ГО та політична культура особистості взаємопов'язані та взаємозалежні; учні закладів освіти – одна з основних цільових груп, на яку має спрямовуватися ГО з метою підвищення рівня їх громадянської свідомості для повоєнного відновлення України як цілісної суверенної держави (Мелеганіч, 2018, с. 3, 4).

ГО – багатоаспектне суспільно-педагогічне явище. Її позиціонують як: систему патріотичного виховання, знань про традиції, історію з метою формування поваги до національної символіки, почуття належності до України; спосіб передачі знань про демократію для розвитку поваги до прав людини і громадянина, принципів демократичної взаємодії, толерантності; соціальну і благодійну активність, пов'язану з формуванням емпатії, готовності допомагати; діяльність для формування навичок співробітництва, роботи в команді, ведення переговорів, посередництва, конструктивної самооцінки (Круглашова & ets., 2022, с. 53–54).

Вітчизняними дослідниками (А. Карась, А. Колодій, А. Круглашов, С. Рябов та ін.) ґрунтовно розроблене питання становлення шкільної ГО, зокрема проаналізовано її витоки, досвід викладання як окремого предмета, складника варіативної та / або інваріантної частини навчального плану загальноосвітньої, у томі числі старшої профільної, школи (Т. Ремех, О. Пометун), досліджено генезу ГО у вітчизняній загальноосвітній школі з акцентуацією на зміст підготовки майбутнього вчителя ГО (Т. Бакка), що віддзеркалює власне зміст і методику навчання шкільної ГО. Особливе значення для розкриття теми нашої статті має праця А. Круглашова, Н. Ротар, І. Цікул та інших щодо особливостей мети і завдань, змісту й методики навчання ГО в умовах безпекових викликів і загроз (Круглашова & ets., 2022), а також робота О. Пометун, в якій досліджено сутність та значення навчання історії і ГО як чинника формування української національної та громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України, визначено сутність ідентичності як такої, зокрема національної і громадянської, та запропоновано відповідну дидактичну модель навчання історії (Пометун, 2023).

Для визначення перспектив розвитку вітчизняної шкільної ГО та напрацювання відповідних пропозицій важливим є досвід, накопичений в європейському співтоваристві. У рамках нашої статті на увагу заслуговують результати дослідження теорії і практики шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах – членах Ради Європи, зокрема щодо механізмів та моделей запровадження громадянсько-навчальних курсів (Овчарук, 2021). Зазначимо, що питання формату реалізації ГО в різних країнах, не лише європейських, залишається дискусійним. У Новій Зеландії, до

прикладу, не існувало і не існує окремого предмета з ГО, при цьому обговорюється питання підсилення її місця і ролі в шкільному курикулумі, що, як зазначає К. Мутч (С. Mutch), має істотний потенціал щодо: формування системи знань, навичок та ставлень для активного громадянства, які є необхідними для розвитку суспільства; зміцнення загальноприйнятих цінностей індивідуальної та колективної відповідальності, що становлять основу демократичного суспільства (як от: чесність, надійність, повага до інших, повага до закону, толерантність, справедливість, турбота або співчуття, відсутність сексизму та расизму). Вчена акцентує, що питання громадянства та відповідних цінностей мають висвітлюватися передусім у таких предметах, як історія та суспільствознавство, разом із тим, вказує на істотний потенціал у цьому контексті екологічної освіти, фізичного виховання тощо, а також використання відповідних міжпредметних зв'язків. Важливими у рамках шкільної ГО, на її думку, є також: функціонування шкільних демократичних організаційних структур і практики громадянства; сама особистість вчителя, його поведінка і переконання в контексті громадянської освіти; неформальна та інформальна освіта (Mutch, 2005, с. 53, 65, 66). К. Мутч висвітлює й інші аспекти проблематики шкільної ГО, актуальні для України, як от місце і роль школи у створенні й підтриманні потенціалу стійкості громади та соціального капіталу в підготовці до катастроф / лих, реагуванні на них та відновленні після них. Вчена акцентує, що школи роблять істотний внесок в історію, ідентичність та соціальну структуру своїх громад, забезпечуючи, окрім безпосередньо освітньої функції, низку соціальних, культурних і спортивних заходів для широкої громади. Під час катастроф / лих в них можуть розміщуватися центри допомоги чи інформаційні центри (така практика засвідчила свою дієвість в Україні в умовах повномасштабної збройної агресії рф). Власне й відновлення освіти є пріоритетним у програмах відбудови громад, оскільки вказує на їх повернення до звичайної життєдіяльності. За результатами багаторічних досліджень К. Мутч констатує, що школи можуть відігравати важливу роль у збільшенні тих видів соціального капіталу, який необхідний громадам для розвитку своєї стійкості (Mutch, 2023), що власне є напрямками реалізації як шкільної, так і позашкільної ГО. Зарубіжними вченими досліджено також питання місця ГО в шкільних курикулумах Азії і Тихоокеанського регіону (David L. Grossman, Wing On Lee, Kerry J. Kennedy), Індонезії (Yusuf Faisal Ali, Yayuk Hidayah), Малайзії (H. Mahmood), Китаю (Peng Xu) та інших країнах.

Мета дослідження – розкрити потенціал шкільної ГО для утвердження української громадянської ідентичності учнів. **Завдання:** проаналізувати та узагальнити підходи до визначення поняття і змісту ГО, окреслити шляхи її впровадження в закладах загальної середньої освіти та репрезентувати модель навчання ГО на рівні базової середньої освіти. Основні методи дослідження: аналіз законодавства (щодо загальної середньої освіти та утвердження української національної і громадянської ідентичності); узагальнення підходів до визначення поняття, змісту, формату впровадження ГО; моделювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Власні усвідомлені вибори особистість починає робити у шкільному віці, власне тоді відбувається сприйняття системи цінностей та свідоме формування ідентичностей, зокрема усвідомлення особистістю себе як представника української політичної нації, громадянина демократичної правової держави (Пометун, 2023, с. 66). Особливою у цьому є роль ГО. Переважно, її репрезентують як складну динамічну систему (Бакка, с. 77; Ремех & Пометун, 2021, с. 54), процес розвитку та соціалізації особистості, формування її національної самосвідомості, громадянської позиції, культури, світоглядних орієнтирів, критичного мислення, творчих здібностей та дослідницьких навичок (Ремех & Пометун, 2021, с. 54). У розумінні набуття громадянської освіченості певного рівня, ГО можемо розглядати і як відповідний результат.

Основою конструювання змісту ГО є загальнодидактичні положення, за якими зміст освіти – систематизована сукупність структурних компонентів, як от: інформація, що підлягає засвоєнню, перетворенню на знання; способи діяльності за зразком та досвід їх здійснення, втілений у загальнонавчальних і спеціальних / предметних умінь і навичках, сформованих у результаті неодноразового відтворення способів діяльності; способи й досвід творчої діяльності, вміння

самостійно переносити раніше засвоєні знання і вміння в нові ситуації, розуміти нові якості і функції об'єкта, виділяти проблему та знаходити варіанти її вирішення, комбінувати відомі способи діяльності й у результаті створювати суб'єктивно нове; емоційно-ціннісне ставлення та досвід його вираження (Рябовол, 2015, с. 207). У змісті ГО виокремлюють такі складники: громадянські знання як основа формування уявлень про форми і способи участі громадянина в усіх сферах функціонування правової демократичної держави (політичній, правовій, економічній, соціальній, культурній); громадянські вміння й досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і громади; громадянські чесноти – норми, установки, цінності і якості, властиві громадянину правової демократичної держави; особистісні ставлення, погляди щодо державної самоідентифікації людини, усвідомлення приналежності до конкретної країни (Бакка, 2020, с. 77; Ремех & Пометун, 2021, с. 54).

У законодавстві ГО визначено як «сукупність систематизованих знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, пов'язаних з ідеями демократії та верховенства права, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей» (Про основні засади, 2022, п. 4 ч. 1 ст. 1). Цілеспрямовується ГО на «формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» (Про освіту, 2017, ч. 5 ст. 5). Українську громадянську ідентичність визначено як «стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством» (Про основні засади, 2022, п. 16 ч. 1 ст. 1); ототожнення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення, усвідомлення себе членом громадянського суспільства (феномен свідомого і активного громадянства) (Круглашова & ets., 2022, с. 83–84). Як бачимо, поняття ГО та української громадянської ідентичності корелюють щодо сприйняття громадянином України цінностей Українського народу та демократичного суспільства. Це підтверджує їхній взаємозв'язок, зокрема обумовленість української громадянської ідентичності громадянською освітою.

Аналіз та узагальнення підходів до визначення поняття і змісту ГО призвело до розуміння шкільної ГО як систематизованої сукупності таких компонентів: 1) система педагогічно адаптованих наукових знань про демократію, громадянське суспільство, правову державу та місце і роль громадянина в них, про права, свободи та обов'язки людини і громадянина в різних сферах суспільного життя (правовій, політичній, економічній, соціальній, культурній), механізми їх реалізації та захисту у разі порушення, принципи свідомої та відповідальної участі в житті суспільства й держави; 2) комплекс когнітивних (вміння аналітичного й критичного мислення) та практичних умінь і навичок щодо використання цих знань у процесі навчання й поза ним, вміння й досвід брати активну, свідому й відповідальну участь в житті колективу класу та школи, соціальному й політичному житті громади й суспільства, а також необхідні для цього вміння адаптації, комунікації, співпраці, неконфліктної взаємодії; 3) громадянські цінності / цінності демократії (повага до людської гідності, прав людини, справедливості, рівноправності, верховенство права) та сприйняття їх учнями як особистих ціннісних орієнтирів, усвідомлення особистої відповідальності.

ГО вивчається в усіх країнах Європейського Союзу (ЄС), при цьому впроваджується різними шляхами, як: окремий предмет; інтегрований курс; міжпредметний підхід (Овчарук, 2021, с. 184). Враховуючи зарубіжний досвід, вітчизняною теорією та методикою навчання суспільствознавчих дисциплін обґрунтовано різні форми / способи реалізації громадянської освіти та задоволення учнями її змісту. Основним серед них є безпосередньо процес навчання, у рамках якого виокремлюють декілька форм: монопредметну («Громадянська освіта» як навчальний предмет / курс інваріантної або варіативної частини навчального плану закладу загальної середньої освіти); поліпредметну (комплекс навчальних предметів); наскрізну (відтворення ГО у змісті всіх предметів). Ефективним способом впровадження ГО є також створення у школі демократичного

середовища, в якому діє самоврядування, підтримується діалог між учасниками освітнього процесу (Ремех & Пометун, 2021, с. 54). Демократична організація шкільного середовища, життя шкільної громади, що передбачає консолідацію педагогічної спільноти та учнів навколо розробки цілей і завдань школи, розглядається як необхідна складова / умова реалізації шкільної ГО (Круглашова & ets., 2022, с. 54).

Очевидно, що ГО має проходити через усі освітні галузі (мовно-літературну, математичну, природничу, технологічну, інформатичну, соціальну і здоров'язбережувальну, мистецьку, фізичну культуру). Відповідні навчальні предмети мають істотний потенціал щодо формування громадянських та соціальних компетентностей, пов'язаних з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, усвідомленням рівних прав і можливостей. Однак, визначальною наразі є громадянська та історична освітня галузь. Вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів з цієї освітньої галузі прямо передбачають, що учень усвідомлює власну гідність, реалізує власні права і свободи, поважає права і гідність інших осіб, виявляє толерантність, протидіє проявам дискримінації; дотримується демократичних принципів, конструктивно взаємодіє з іншими особами, спільнотою закладу освіти, місцевою громадою і суспільством, долучається до розв'язання локальних, загальнонаціональних і глобальних проблем, усвідомлює необхідність утвердження верховенства права і дотримання правових норм для забезпечення сталого розвитку суспільства (Державний стандарт, 2020). Відповідно пропонуємо узагальнену модель навчання ГО на рівні базової середньої освіти.

Піддрунтям для її розробки є західна / європейська модель ГО, в основі якої – пріоритетність формування громадянських якостей для виховання соціальної відповідальності в кожній сфері діяльності людини. В останні роки в країнах ЄС вона еволюціонувала від «Civics education» до «Citizenship education» і, на відміну від радянської / пострадянської моделі ГО, в основі якої – ідея переваги інтересів держави, а не прав людини, ідеологізованість, ізоляціонізм, ефективно сприяє формуванню демократичної культури громадянськості (Топалова & Чистіліна, 2017). Щодо цілей та змісту ГО в окремих країнах ЄС, вони істотно різняться, однак, загальним є завдання формування молодих активних громадян, здатних зробити свій внесок у розвиток добробуту суспільства, в якому вони живуть, завдяки політичній грамотності, критичному мисленню, ставленням і ціннісним орієнтаціям, а також активній участі (Овчарук, 2021, с. 185). Загалом на рівні політики ЄС громадянська освіта позиціонується як механізм забезпечення підвищення демократичної стійкості (Круглашова & ets., 2022, с. 51).

Метою навчання ГО в нашій моделі навчання є розвиток громадянських якостей особистості, громадянських та соціальних компетентностей (які пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей (Державний стандарт, 2020)), необхідних і достатніх для успішної життєдіяльності в сучасному соціумі, демократичній, правовій державі, активної громадянської участі. Власне послідовна реалізація компетентнісного підходу з опорою на попередній досвід, знання, уміння, навички учнів, а також підтримання мотивації та забезпечення рефлексії є однією з методичних умов реалізації запропонованої моделі навчання.

Як сукупність визначених знань, умінь, цінностей та ставлень, ГО має бути глибоко інтегрована у зміст навчальних предметів громадянської та історичної освітньої галузі, насамперед історії та основ правознавства. Йдеться про інформацію щодо самобутності, соборності, волі й гідності, героїчної боротьби Українського народу за утвердження суверенітету власної держави, ідеалів свободи, поваги до Конституції і законів України, соціальної та громадянської активності й відповідальності, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності й територіальної цілісності України. Йдеться також про знання, пов'язані з ідеями демократії та верховенства права, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей. Доцільно використовувати міжпредметні зв'язки з навчальними предметами інших освітніх галузей, зокрема мовно-літературної. Це сприятиме формуванню поваги до української мови як атрибуту національної держави, а твори художньої літератури

можуть бути використані як джерела інформації про героїчні періоди історії України та її давні зв'язки з європейськими країнами для підтвердження спільних цивілізаційних витоків.

Громадянські та соціальні компетентності за своєю сутністю це – здатності реалізовувати й захищати права та свободи людини і громадянина та свідомо й відповідально виконувати обов'язки, підтримувати розвиток демократичного громадянського суспільства й утверджувати верховенство права, брати активну участь у суспільному житті. Очевидно, що їх розвиток потребує такої методики навчання ГО, яка передбачає залучення учнів до відповідної діяльності, активність кожного з них. На виконання цього завдання пропонуємо використання інтерактивних та інформаційно-комунікативних технологій, при цьому, відповідною методичною умовою є послідовне їх застосування й ускладнення, наприклад, від мінідискусій до повноцінних дискусій у різних форматах не лише на уроках, але й у позакласній роботі. В основі обговорень мають бути актуальні проблеми класу, школи, територіальної громади, суспільства. Використання проблемних завдань / запитань сприятиме розвитку творчості, креативності учнів, альтернативності мислення у випадках, коли проблема має кілька варіантів рішення, визначенні оптимального способу. У процесі проблемного навчання ГО доцільно організувати дослідницьку діяльність учнів зокрема у формі проектів, як групових, так й індивідуальних. Для ефективного розвитку якостей свідомого громадянина, вмінь активної участі доцільно проводити дидактичні ігри, як рольові, так і ділові, до прикладу імітація засідання ООН, органу законодавчої влади, міської чи сільської ради, парламенту закладу освіти з обговоренням нагальних питань / законопроекту. Особливу роль у нашій моделі для виконання завдань ГО відведено практичним заняттям (це – заняття, які спрямовуються на закріплення і застосування набутих знань (вирішення пізнавальних завдань репродуктивного і творчого характеру) й унаслідок цього їх поглиблення та розширення, а також вироблення практично, а у старшій школі – й професійно, значущих умінь і навичок, формування ціннісно-емоційного ставлення до предмета вивчення й, на цій основі, моделей поведінки у різних ситуаціях у правовому контексті (Рябовол, 2015, с. 47)). Власне практичні заняття дають можливість організувати роботу учнів з різними інформаційними джерелами, забезпечувати розуміння й критичне осмислення учнями відповідної інформації, переосмислення нових знань у теоретичному, практичному, ціннісному аспектах, доповнюючи систему громадянських знань, умінь, навичок та цінностей учнів.

Ми виходимо з того, що ГО не обмежується безпосередньо навчанням. Вона має бути системою, цілісним комплексом заходів, цілеспрямованих на розвиток свідомого громадянина, здатного брати активну й відповідальну участь у житті школи, громади, суспільства, держави. Власне тому відповідною організаційно-педагогічною умовою ефективної ГО є створення демократичного середовища, зокрема шкільного.

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок в обраному напрямі. Сучасний етап розвитку в Україні громадянського суспільства та правової держави має певні особливості: з одного боку, це – потреба в імплементації європейських цінностей в умовах євроінтеграції України; з іншого, необхідність надавати відповіді на глобальні виклики і загрози, які постали перед нашою державою у зв'язку з повномасштабною збройною агресією РФ, зокрема щодо забезпечення стійкості під час війни та повоєнного відновлення України як суверенної, незалежної і демократичної держави. Актуальним у цьому контексті є питання української громадянської ідентичності, особливе значення для утвердження якої має ГО, насамперед на етапі здобуття базової середньої освіти. У результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що особливий потенціал для реалізації шкільної ГО мають предмети громадянської та історичної освітньої галузі (історія та основи правознавства), а підґрунтям для розробки відповідної моделі навчання є західна / європейська модель («citizenship education»), в основі якої – пріоритет формування громадянських якостей для виховання соціальної відповідальності в кожній сфері діяльності людини. Перспективними у напрямку дослідження є питання розробки конкретних методичних систем навчання ГО, методик навчання окремих громадянознавчих тем / питань.

Використані джерела

- Бакка, Т. (2020). Підготовка майбутнього вчителя до навчання громадянської освіти в школі. *Вища освіта України*, 2, 75–80. [https://doi.org/10.31392/NPU-VOV.2020.2\(77\).11](https://doi.org/10.31392/NPU-VOV.2020.2(77).11)
- Державний стандарт базової середньої освіти*. (2020, 30 вересня). Постанова Кабінету Міністрів України (№ 898). <http://surl.li/yxymho>
- Круглашова, А. М., Ротар, Н. Ю., Цікул, І. В. (Ред.). (2022). *Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз: навчальний посібник*. Чернівці: Чернівецький національний університет.
- Мелеганич, Г. (2018). Громадянська освіта як необхідна передумова євроінтеграції України. *Міжнародний науковий вісник*, 2 (18), 22–37. [https://doi.org/10.24144/2218-5348.2019.2\(18\).22-37](https://doi.org/10.24144/2218-5348.2019.2(18).22-37)
- Овчарук, О. В. (2021). Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах – членах Ради Європи: монографія. Київ: ПП «Видавництво «Фенікс».
- Пометун, О. (2023). Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український педагогічний журнал*, 2, 62–72. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-2-62-72>
- Закон України «Про освіту». (2017, 5 вересня). Офіційний портал Верховної Ради України (№ 2145-VIII). <http://surl.li/fjrvtk>
- Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». (2022, 13 грудня). Офіційний портал Верховної Ради України (№ 2834-IX). <http://surl.li/hrxbwt>
- Ремех, Т. О., Пометун, О. І. (2021). Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти: методичний посібник. Київ: КОНВІ ПРИНТ. <http://surl.li/xkcytj>
- Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках*. (2023, 15 грудня). Постанова Кабінету Міністрів України (№ 1322). <http://surl.li/tjldfl>
- Топалова, С., Чистіліна, Т. (2017). Майбутнє громадянської освіти в Україні – перехід до актуальної європейської моделі. Аналітичний центр «Обсерваторія демократії». <http://surl.li/kvqmqz>
- Mutch, C. (2005). Citizenship education: does it have a place in the curriculum? *Curriculum Matters*, 1, 49–70. <https://doi.org/10.18296/cm.0069>
- Mutch, C. (2023). How schools build community resilience capacity and social capital in disaster preparedness, response and recovery. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 92, 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2023.103735>

References

- Bakka, T. (2020). Pidhotovka maibutnoho vchytelia do navchannia hromadianskoi osvity v shkoli. *Vyshcha osvita Ukrainy*, 2, 75–80. [https://doi.org/10.31392/NPU-VOV.2020.2\(77\).11](https://doi.org/10.31392/NPU-VOV.2020.2(77).11) (in Ukrainian).
- Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity (2020, September 30). Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy (No. 898). <http://surl.li/yxymho> (in Ukrainian).
- Kruhlayova, A. M., Rotar, N. Yu., Tsikul, I. V. (Ed.). (2022). *Hromadianska osvita v umovakh bezpekovykh vylykiv i zahroz: navchalnyi posibnyk*. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t. (in Ukrainian).
- Melehanych, H. (2018). Hromadianska osvita yak neobkhidna peredumova yevrointehratsii Ukrainy. *Mizhnarodnyi naukovyi visnyk*, 2 (18), 22–37. [https://doi.org/10.24144/2218-5348.2019.2\(18\).22-37](https://doi.org/10.24144/2218-5348.2019.2(18).22-37) (in Ukrainian).
- Mutch, C. (2005). Citizenship education: does it have a place in the curriculum? [Hromadianska osvita: chy ye yomu mistse v navchalnyi prohrami?]. *Curriculum Matters*, 1, 49–70. <https://doi.org/10.18296/cm.0069> (in English).
- Mutch, C. (2023). How schools build community resilience capacity and social capital in disaster preparedness, response and recovery [Yak shkoly stvoryuyut potencial stykosti hromady ta sotsialnyy kapital u pidhotovtsi do katastrof, reahuvanni ta vidnovlenni]. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 92, 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2023.103735> (in English).
- Ovcharuk, O. V. (2021). *Teoriia i praktyka shkilnoi osvity dlia demokratychnoho hromadianstva v krainakh – chlenakh Rady Yevropy: monohrafiia*. Kyiv: PP «Vydavnytstvo «Feniks». (in Ukrainian).

- Pometun, O. (2023). Navchannia istorii y hromadianskoi osvity yak chynnyk formuvannia natsionalnoi y hromadianskoi identychnosti uchniv v umovakh viiny ta povoiennoho rozvytku Ukrainy. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*, 2, 62–72. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-2-62-72> (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy «Pro osvitu». (2017, September 5). *Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy* (No. 2145-VIII). <http://surl.li/fjrvtk> (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy «Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti» (2022, December 13). *Ofitsiyni portal Verkhovnoi Rady Ukrainy* (No 2834-IX). <http://surl.li/hrxbwt> (in Ukrainian).
- Remekh, T. O., Pometun, O. I. (2021). *Metodyka navchannia uchniv litseiu hromadianskoi osvity: metodychnyi posibnyk*. Kyiv: KONVI PRINT. <http://surl.li/xkcytj> (in Ukrainian).
- Stratehiia utverzhennia ukraïns'koi natsional'noi ta hromadians'koi identychnosti na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiynoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2023–2025 rokakh* (2023, December 15). *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy* (No. 1322). <http://surl.li/tjidfl> (in Ukrainian).
- Topalova, S., Chystilina, T. (2017). Maibutnie hromadianskoi osvity v Ukraini – perekhid do aktualnoi yevropeïskoi modeli. *Analitychnyi tsentr «Observatoriia demokratii»*. <http://surl.li/kvqmqz> (in Ukrainian).

Liliia Riabovol, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Department of Social Science Education of the Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Research interests: theory and teaching methods of civic and historical education subjects; active teaching methods and technologies of school civic education; problem-based learning.

SCHOOL CIVIC EDUCATION AS A FACTOR OF APPROVAL OF THE UKRAINIAN CIVIL IDENTITY OF STUDENTS

Abstract. School civic education is represented as a system consisting of the following components: pedagogically adapted scientific knowledge about democracy, civil society, the rule of law, the rights, freedoms and duties of a person and a citizen; the ability and experience to take an active, conscious and responsible part in the life of society and the state; civic values / values of democracy and students' perception of them as personal value guidelines. It has been established that conceptually and substantively, civic education makes it possible to satisfy the need of Ukrainian society for the implementation of European values, as well as to provide answers to global challenges and threats that appeared before Ukraine in connection with the full-scale armed aggression of the Russian Federation, in particular, with regard to ensuring stability during the war and the post-war restoration of Ukraine as a sovereign, independent and democratic state. On the basis of the Western / European model (civic education), a generalized model of civic education at the basic secondary education level is proposed, within which: the goal of education is the development of civic qualities of the individual, civic and social competences; by content – a set of civic knowledge, skills, values and attitudes integrated into the content of educational subjects of the civic and historical educational field (history and the basics of jurisprudence) with the implementation of cross-curricular connections with other educational fields, in particular language and literature; the use of interactive, information and communication technologies, problem-based learning, project activities is provided, priority is given to practical classes. Emphasis is placed on the creation of a democratic school environment as a component of the model and the appropriate organizational and pedagogical conditions for effective school civic education.

Keywords: basic secondary education; civic and historical educational branch; history; basics of jurisprudence; learning model; interactive technologies; project activity; problem-based learning; democratic school environment.